

Woede door verwaarlozing

Waarom veel burgers zich verzetten tegen verandering*

Gabriël van den Brink

*Dertig jaar lang ben ik een warm voorstander van modernisering en moderniteit geweest. Deze voorkeur nam aanvankelijk een radicale vorm aan. In de jaren zeventig streefde ik – samen met duizenden andere studenten – een socialistisch alternatief voor het kapitalisme na. Later werd mijn visie op vernieuwing gematigder, wat onder andere naar voren kwam in een proefschrift dat de modernisering van het alledaagse leven in een Brabants dorp behandelde. Ik sloot mijn dissertatie af met de conclusie dat het omarmen van de moderniteit een groot deel van de bevolking de nodige vooruitgang had gebracht. Deze zienswijze klonk nog door toen ik tien jaar later een aantal studies naar het hedendaagse Nederland bundelde en dat boek de titel *Moderniteit als opgave meegaf* (Van den Brink, 2007). Al die tijd heb ik het moderne leven tegen allerlei conservatieve en postmoderne critici willen verdedigen..*

Een en ander neemt niet weg dat ik gaandeweg meer twijfels kreeg. Dat begon toen ik midden jaren negentig voor debatcentrum De Balie in Amsterdam een publicatie over onbehagen in de politiek verzorgde (Van den Brink, 1996). Het werd mij duidelijk dat de politieke klasse van ons land haar richtinggevende vermogen was kwijtgeraakt. Deze twijfels werden sterker toen ik enkele jaren later een onderzoek naar agressief gedrag van jongeren begon. Daaruit bleek dat de modernisering van het bestaan, zoals die in Nederland vanaf de Tweede Wereldoorlog haar beslag gekregen had, behalve voordelen ook evidente nadelen liet zien (Van den Brink, 2001). Bovendien zag ik in dat die voor- en nadelen op een ongelijke wijze over de Nederlandse bevolking waren verdeeld. Met andere woorden: hoewel ik het moderne bestaan nog steeds verdedigde, besepte ik inmiddels dat het niet zonder problemen was.

In de daaropvolgende jaren werd dat besef nog sterker met als gevolg dat ik momenteel conservatiever denk. Dat begon met een studie die ik in opdracht van de WRR naar normen en waarden deed. De conclusie was dat er in Nederland allerlei vormen van normaliteit bestaan die echter onvoldoende erkend, laat staan gecultiveerd worden. Vergelijkbare conclusies moest ik trekken uit een studie die we in 2012 afsloten waarin het ging over de betekenis van geestelijke beginselen in de moderne maatschappij (Van den Brink, 2012). En dat geldt eveneens voor de Engelse bewerking van dat onderzoek, die zich op het lot van morele gevoelens

* Prof. dr. G.J.M. van den Brink is hoogleraar filosofische bestuurskunde bij Centrum Ethos aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

in de hedendaagse samenleving toespitste. Mijn conclusie was dat moraliteit en moderniteit elkaar niet uitsluiten, maar dat ze wel een andere leef- en denkwereld vertegenwoordigen (Van den Brink, 2016). Al met al werd ik steeds kritischer over het moderne bestaan omdat traditionele maar belangrijke waarden daarin onvoldoende tot hun recht komen.

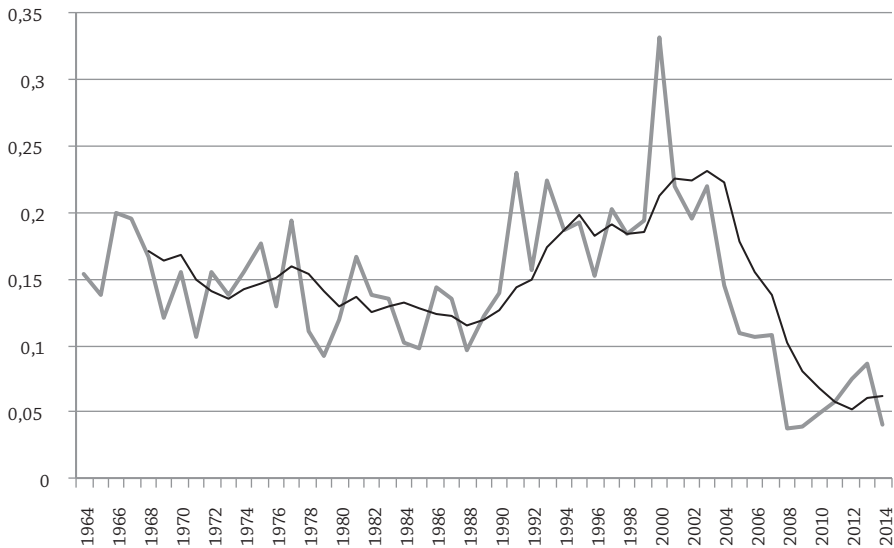
Een meer conservatieve sfeer

Nu zal ik niet ontkennen dat deze koerswijziging van een uitgesproken progressieve naar een conservatieve zienswijze te maken heeft met het triviale feit dat ik inmiddels ouder ben. Maar dat is niet het enige. Ik ben – zoals iedereen die zich voor publieke meningsvorming interesseert – ook aan de tijdgeest onderhevig en in zoverre zou mijn toegenomen scepsis inzake de moderniteit kunnen betekenen dat het geestelijk klimaat in meer algemene zin veranderd is. Terwijl de publieke opinie lange tijd met vooruitgang en vernieuwing instemde, is vanaf de millenniumwisseling een zekere kentering merkbaar (Bauman, 2000, 2007). Deze uit zich niet zozeer in de verdeling tussen links en rechts want die blijft redelijk constant (Den Ridder, 2017), maar in de verdeling van mensen die voor of tegen innovatie zijn. Mijn indruk is dat de invloed van deze laatste groep de afgelopen tien jaar sterker geworden is.

Om deze indruk enigszins te objectiveren ging ik na hoe vaak woorden die op een zekere dynamiek wijzen, de afgelopen halve eeuw werden gebruikt. De specifieke vraag is hoe vaak woorden als ontwikkeling, vernieuwing, modernisering en innovatie in publicaties op het gebied van non-fictie worden gebruikt. Daarbij volgen de eerste drie trefwoorden eenzelfde patroon. Tot het einde van de jaren tachtig blijft hun relatieve frequentie min of meer stabiel, maar in de jaren negentig zien we een duidelijke toename die ongeveer een decennium lang duurt. Het woord innovatie kent een andere ontwikkeling en wel in die zin dat het tot 1990 slechts zelden wordt gebruikt en het daarna veel populairder wordt. Dat komt vermoedelijk door de vele vernieuwingen die met de snelle groei van informatietechnologie verband houden. Het meest verrassend is echter dat het gebruik van de drie andere woorden vanaf de millenniumwisseling in korte tijd sterk daalt. Ter illustratie verwijs ik naar figuur 1, die laat zien hoe de totale frequentie van deze vier woorden zich ontwikkeld heeft. De conclusie lijkt te zijn dat er vanaf eind jaren tachtig veelvuldig over maatschappelijke verandering gesproken wordt, terwijl dat vanaf 2004 veel minder vaak gebeurt. Daaruit volgt niet meteen dat Nederland conservatiever werd, maar het laat wel zien dat de afnemende belangstelling voor modernisering die ik bij mezelf vaststelde, door andere Nederlanders wordt gedeeld.

We zien dat het najagen van vernieuwing en verandering de afgelopen tien jaar uit de mode is geraakt. Wat zou de reden daarvan kunnen zijn? Sommigen denken dat Nederlanders minder modern zijn dat we veelal aannemen (Verhoef, 2017). Anderen zien het huidige conservatisme als een tijdelijke bevestiging omdat

Figuur 1 *Relatieve frequentie (in %) van de termen ontwikkeling, vernieuwing, modernisering en innovatie in Nederlandse publicaties op het gebied van non-fictie*

Bron: Ngram Viewer van de Digitale Bibliotheek Nederlandse Letteren. De kleine zwarte lijn staat voor het vijfjaarlijkse gemiddelde.

we juist heel ondernemend zijn (Van der Zee, 2016). Zelf denk ik dat het vooral te maken heeft met de manier waarop de maatschappelijke bovenlaag vanaf de jaren zestig het moderniseren van de samenleving wilde doorvoeren. Er is al vaker gewezen op het merkwaardige gegeven dat Nederlandse elites zich eerst verzetten tegen bepaalde veranderingen om ze vervolgens in relatief korte tijd te omarmen. Dat gebeurde niet alleen eind achttiende eeuw maar ook bij de hervormingen van Thorbecke en bij de invoering van het algemeen kiesrecht. En het deed zich opnieuw in de jaren zestig voor toen het nastreven van sociale verandering plotseling vanzelf sprak. Sinds die tijd vinden de meeste bestuurders en politici het een doodzonde om niet modern, vooruitstrevend of bij de tijd te zijn (Kennedy, 1995). In elk geval duurde het behoorlijk lang voordat een meer conservatieve agenda *salonfähig* werd.

Innovatieparadigma in Nederland

Ik zeg niet dat de naoorlogse elite uit opportunisme of gemakzucht voor een progressieve oriëntatie koos. Die keuze kwam onder meer uit bittere ervaringen van de Tweede Wereldoorlog voort. Die wezen uit hoe gevaarlijk conservatieve of autoritaire politiek kon zijn (Vuijsje & Wouters, 1999). Ze had evengoed te maken met het karakter van de Nederlandse economie, die van oudsher sterk met het

buitenland verbonden was. De maatschappelijke bovenlaag was gewend om snel te schakelen bij het veranderen van windrichting. Maar wat ook meespeelde, zijn enkele filosofische veronderstellingen die het dogma van maatschappelijke verandering hebben versterkt. In het onderstaande wil ik vier veronderstellingen aanstippen, niet alleen omdat er te weinig over wordt gediscussieerd of nagedacht, maar ook omdat ze sterke tegenkrachten oproepen.

Om te beginnen gaan de aanhangers van het innovatie-paradigma ervan uit dat de voorgestelde ingrepen op een *voortgang of verbetering* neerkomen. Ze willen niet alleen problemen oplossen, ze willen ook graag aan het proces van historische voortgang bijdragen. Een voorbeeld daarvan is het privatiseren van overheidstaken uit de jaren negentig. Volgens de voorstanders werden publieke diensten als onderwijs, posten, openbaar vervoer of gezondheidszorg door het invoeren van marktwerking niet alleen doelmatiger, ze zouden ook betere producten en meer tevreden klanten opleveren.

Vervolgens neemt men aan dat de winsten van een dergelijke innovatie min of meer *gelijk verdeeld* worden. De hele samenleving gaat erop vooruit en als er al bepaalde nadelen gesignaleerd worden dan wegen die niet op tegen de voordelen. Een voorbeeld daarvan is het afschaffen van de grenzen binnen de Europese Unie en in meer algemene zin de acceptatie van globalisering als een proces dat overal ter wereld de welvaart zou bevorderen. Het vrije verkeer van personen, goederen en diensten was goed voor iedereen en je moest wel heel behoudend zijn om daaraan te twijfelen.

Een derde aanname is dat we voor *onvermijdelijke processen* staan. Sommige tendensen zetten zich nu eenmaal door zodat bezwaren van sociale, politieke of morele aard geen zin hebben. Een voorbeeld is het ontstaan van een multiculturele maatschappij. Trends als individualisering en migratie maken dat de culturele diversiteit voortdurend groter wordt. Het is een verandering die je het beste kunt omarmen, want vasthouden aan de status quo is onwenselijk en terugkeren naar het verleden volstrekt onmogelijk.

De laatste gedachte is dat veranderingen *steeds sneller* gaan (Rosa, 2016). Ter illustratie daarvan laat men graag grafieken met een exponentiële curve zien: vroeger verliep de verandering nog traag maar naarmate we dichterbij het heden komen blijken de gevolgen ingrijpender. Een voorbeeld zijn de ontwikkelingen die met internet en digitale media verband houden. Deze maken dat er in steeds kortere tijd steeds meer gebeurt, met als gevolg dat ons patroon van gangbare verwachtingen radicaal doorbroken wordt (Colville, 2016). En ook daaraan kun je weinig doen.

Realiteit wijst anders uit

Volgens mij wordt er te weinig nagedacht en gesproken over deze aannamen. De ernst van de problemen, de druk van concurrenten of het maatschappelijk enga-

gement is vaak zo groot dat de noodzaak om te veranderen niet ter discussie staat. Maar wie zich verdiept in datgene wat er werkelijk gebeurt en kijkt hoe wijzigingen feitelijk uitpakken, beseft dat ze vaak op drijfzand zijn gebouwd. Bij wijze van toelichting zal ik genoemde aannamen nog eens nalopen en van commentaar voorzien.

Om te weten of beleidsmaatregelen daadwerkelijk een verbetering inhouden, moet men eventjes de tijd nemen. Er doen zich altijd kinderziektes en aanloopmoeilijkheden voor. Voor het privatiseren van de publieke sector is die tijd inmiddels wel voorbij. Zo heeft de Eerste Kamer in 2012 onderzocht of de beloofde verbeteringen uitkwamen. Dat bleek nauwelijks het geval te zijn. Sterker nog: veel pogingen tot privatisering pakten juist nadelig uit en wel in die zin dat publieke belangen in het gedrang kwamen (Kuiper, 2012). Het Trans National Institute heeft vastgesteld dat dit evengoed voor andere Europese landen geldt (Vila & Peters, 2016). Zo evident is de eerste aanname dus niet: veranderingen kunnen ook verslechteringen met zich meebrengen.

Dat geldt eveneens voor de tweede aanname dat de voordelen op een gelijke wijze verdeeld worden. Een meer realistisch uitgangspunt lijkt mij dat er altijd groepen zijn die bij het doorvoeren van een verandering belang hebben terwijl de belangen van andere worden aangetast. Het is daarom niet vreemd dat grote bedrijven of financiële instellingen een voorstander van globalisering zijn terwijl veel laagopgeleide werknemers, die hun banen naar het buitenland zien verdwijnen, weinig met dit soort processen op hebben. Inmiddels geldt dat laatste ook voor delen van de middenklasse die zich door robotisering bedreigd weten (Engbersen, 2017).

Verder zijn er vraagtekens te plaatsen bij de gedachte dat je veranderingen niet kunt tegenhouden of bijsturen. Sterker nog: de gevoelde machteloosheid komt juist uit het aanvaarden van die gedachte voort. Als we nooit voor onze kernwaarden opkomen, neemt de multiculturele diversiteit alleen maar toe. De ervaring leert echter dat het handelen van overheden, bedrijven of burgers er wel degelijk toe doet (Scheffer, 2007). Bovendien raken steeds meer Nederlanders ervan overtuigd dat duurzame diversiteit om het stellen van bepaalde grenzen vraagt (Triandafyllidou, 2011).

Ten slotte past er een kanttekening bij het idee dat het moderne leven steeds sneller gaat. Deze aanname is wellicht op technische of economische processen van toepassing maar er bestaan tal van levensdomeinen waar de dingen veel trager of helemaal niet veranderen. Onderzoek naar tijdsbesteding leert dat de avondmaaltijd in verreweg de meeste Nederlandse huishoudens nog altijd om 18.00 uur op tafel staat (Cloin, 2013). Pogingen om iets aan bepaalde feestdagen te veranderen roepen grote weerstand op en voorstellen van progressieve zijde om voorbij te gaan aan de biologische verschillen tussen man en vrouw maken zelfs agressie los. Met andere woorden: het idee van een steeds snellere verandering mag wel gerelativeerd worden.

Tekenen van actief verzet

Mijn conclusie is dat het bij de Nederlandse elite zo populaire veranderingsparadigma op weinig realistische veronderstellingen berust. De politieke klasse heeft dan ook een zware klus als ze desondanks maatschappelijke verandering wil doorvoeren. Misschien was dat vroeger ook niet zo gemakkelijk, maar het feit dat hedendaagse burgers dat van dag tot dag kunnen volgen, maakt het waarschijnlijk moeilijker. Het draagt in elk geval aan allerlei verontwaardiging en publieke woede bij. In werkelijkheid is de situatie nog dramatischer. Het opleggen van modernisering langs genoemde lijnen is niet alleen illusoir, het roept ook vormen van actieve weerstand op. Die komen zowel binnen als buiten het bestuurlijke regime tot uitdrukking zonder dat men ze op een overtuigende manier weet te verwerken. Ik noem, met inachtneming van de eerder gehanteerde volgorde, opnieuw een viertal voorbeelden.

Het streven om de publieke dienstverlening meer bedrijfsmatig in te richten riep onder professionals van meet af aan veel scepsis op. Er kwamen zelfs initiatieven van de grond die dat streven afwezen en daarbij veel steun verwierven. Denk aan een vereniging als Beter Onderwijs Nederland, die modieuze vernieuwingen nadrukkelijk bestrijdt. Of aan de stichting Beroepseer, die al tien jaar lang ijvert voor een goede beroepsuitoefening (Jansen, 2009). Of aan een fenomeen als Buurtzorg, dat terugkeert naar het soort dienstverlening dat in vroeger dagen gangbaar was. Het zijn voorbeelden van actief verzet tegen innovaties die bestuurders en politici aan de samenleving opleggen.

Ook het afschaffen van grenzen of het bevorderen van globalisering roept heftige reacties op. In eerste instantie leek het verzet zich te beperken tot idealistische jongeren die het wereldwijde kapitalisme van de hand wezen. Occupy stelde niet veel voor. Maar gaandeweg namen de zorgen over groeiende ongelijkheid toe, ook bij meer gematigde groepen van burgers en zelfs onder beleidsmakers. In dat opzicht heeft het succes van Thomas Piketty wel degelijk betekenis (Milanovic, 2017). Bovendien nam de weerstand electorale vormen aan. Zowel de Brexit als de verkiezing van Donald Trump zouden ondenkbaar zijn geweest als grote delen van het electoraat het kosmopolitisme van de hoogopgeleiden omarmd hadden.

Het behoeft nauwelijks betoog dat het streven naar een multiculturele maatschappij niet minder ter discussie staat. De eerste tekenen van verzet dateren uit de jaren negentig, maar het was Pim Fortuyn die het definitief op de agenda heeft geplaatst (Fortuyn, 2002). Sinds die tijd nam het aantal Nederlanders dat zich tegen het relativiseren van eigen waarden keert behoorlijk toe. Er valt heel wat af te dingen op de ideeën die veel autochtone burgers van de islam respectievelijk hun eigen cultuur hebben, maar dat ze het gedachtegoed van de politiek correcte bovenlaag hartstochtelijk afwijzen staat vast.

Veelzeggend lijkt me ten slotte dat velen het streven naar voortdurende versneling van de hand wijzen. Reagerend op de druk die van competitie, flexibilisering en korte termijn denken uitgaat, kiest een jongere generatie voor het tegendeel:

meer duurzaamheid, meer mededogen en meer mindfulness. En ook deze beweging is het stadium van idealistische bevoegenheid voorbij. Het besef dat klimaatverandering en waarden op langere termijn belangrijk zijn, heeft inmiddels belangrijke sectoren van het bedrijfsleven bereikt. Dat impliceert weliswaar verandering maar dan wel gebaseerd op een andere dynamiek dan we afgelopen decennia gezien hebben.

Een alternatieve zienswijze

Dit brengt me bij de kern van deze bijdrage. De vraag is niet zozeer of veranderingen nodig zijn (dat spreekt voor zich), maar hoe men daarover denkt en op welke wijze men die wil doorvoeren.

Met het oog op de eerste vraag denk ik dat sociale verandering vaker het model van sedimentatie dan van innovatie volgt. Bij innovatie gaat het om de ontwikkeling van iets nieuws dat het oude geheel vervangt. Denk aan de dynamiek van creatieve destructie waar Schumpeter over sprak (Schumpeter, 2009). Bij sedimentatie zien we een andere dynamiek. Er ontstaat weliswaar iets nieuws maar zonder dat het oude element vernietigd wordt. Het is zelfs zo dat het nieuwe element alleen maar functioneert omdat het oude element blijft voortduren. Denk aan de manier waarop de geologie meerdere aardlagen onderscheidt. In de regel is de onderste laag het oudst, terwijl de jongere (en dus hogere) lagen worden toegevoegd zonder dat de oudere haar betekenis verliest.¹

Deze dynamiek doet zich niet alleen bij geologische maar ook in biologische processen voor. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de natuurlijke evolutie, die een samenspel van variatie en selectie kent. Het kan zijn dat de overlevingskansen van een soort verbeteren omdat ze nieuwe eigenschappen krijgt en deze doorgeeft aan het nageslacht (Stearns & Hoekstra, 2000). Maar dat betekent niet dat de oudere eigenschappen het veld ruimen, want die blijven gewoon hun werk doen. Dat geldt ook voor de menselijke soort. Bijgevolg moeten we onszelf voorstellen als een sediment waarin vele geschiedenissen bij elkaar komen en waarbij maar weinig echt vernietigd wordt.

Dit alles is in brede kring bekend. Minder bekend is dat culturele evolutie op dezelfde dynamiek berust. In een boeiend boek toont Joseph Henrich aan dat het succes van de menselijke soort niet alleen een moment van creativiteit veronderstelt maar ook het vermogen om inzichten en vaardigheden van eerdere generaties door te geven aan de volgende. We doen dat in de vorm van opvoeding en onderwijs, maar ook doordat we eerdere ervaringen buiten onszelf vastleggen in

1 Mijn onderscheid tussen innovatie en sedimentatie heeft een theoretisch doel. Ik wil aandacht vragen voor het feit dat deze twee modellen een andere logica volgen, maar besef dat er in de praktijk allerlei tussenvormen bestaan. Veel innovatieve processen zijn incrementeel van aard waarbij op eerdere stappen wordt voortgebouwd. Ik heb in dit artikel vooral de meer radicale vormen van innovatie op het oog, die volgens Schumpeter de kern van het kapitalisme vormen.

wetten, instituties en andere cultuurdragers (Henrich, 2016). In die zin komt onze culturele ontwikkeling even goed op een proces van sedimentatie neer.

Sommigen denken dat dit alleen geldt voor premoderne culturen die graag aan tradities vasthouden en uit naam daarvan de bewegingsvrijheid van individuen beperken. Maar dat is beslist niet het geval. Dat blijkt onder andere uit het onderzoek dat Shalom Schwartz naar verschillende culturen deed (Schwartz, 2012). Hoewel hij negentien specifieke waarden onderscheidt, laten die zich terugbrengen tot twee uitdagingen. Elke groep of samenleving moet een balans vinden tussen individuele vrijheid aan de ene kant en het behartigen van gemeenschappelijke belangen aan de andere. Tegelijkertijd moet elke samenleving een balans vinden tussen het najagen van nieuwe inzichten of ervaringen en het doorgeven van verworvenheden die door eerdere generaties verzameld zijn.

Opzoek naar een betere balans

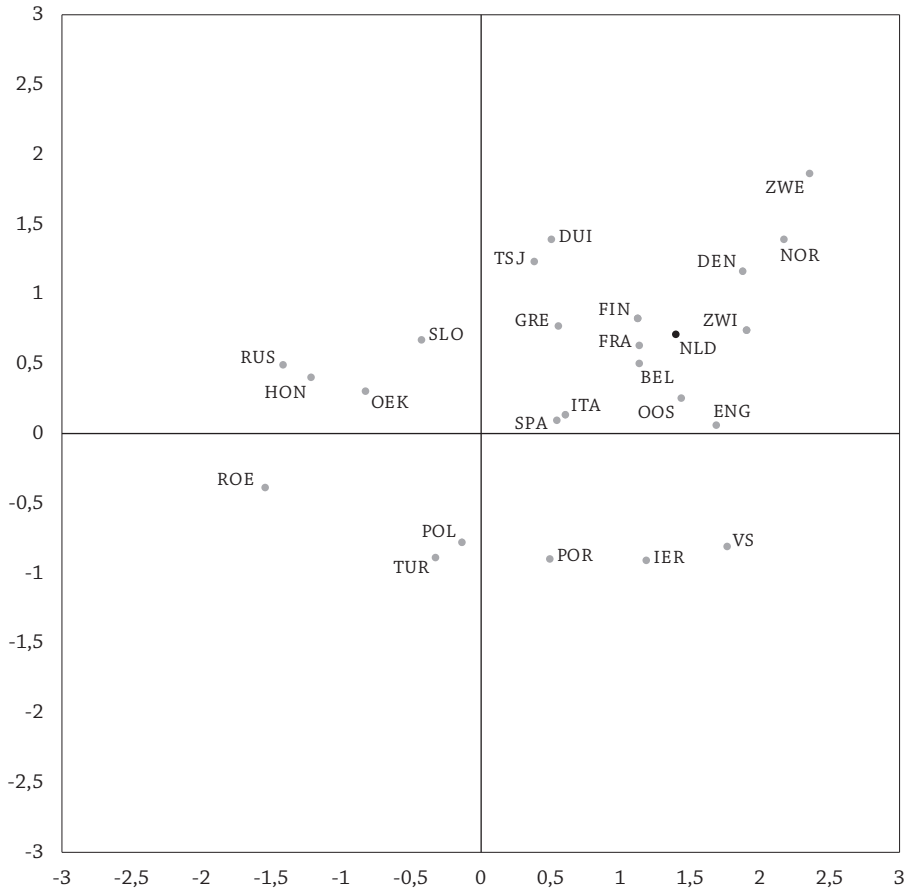
Combineren we de inzichten van Henrich met die van Schwartz, dan is duidelijk dat geen enkele samenleving voor 100 procent op innovatie of voor 100 procent op het behoud van de eigen traditie inzet. Dat wij in het Westen weinig op hebben met culturen die sterk aan het verleden vasthouden, is duidelijk. Maar het betekent niet dat innovatie allesoverheersend is of dat traditionele waarden bij ons geen rol spelen.

Overigens legt Europa op dit vlak grote variatie aan de dag. Dat laat zich illustreren aan het onderzoek dat Pipa Norris en Ronald Inglehart naar moderniteit deden. Daartoe gingen ze de positie van diverse landen op twee dimensies na. Een eerste dimensie beschrijft de voorkeuren van een samenleving op sociaal gebied. Daarbij is vooral het verschil tussen op overleving gerichte collectieve waarden en op zelfontplooiing gerichte individuele waarden in het geding. Een tweede dimensie beschrijft de voorkeuren op levensbeschouwelijk gebied. Daar komt het vooral op een verschil tussen traditioneel-religieuze en rationeel-seculiere waarden aan (Norris & Inglehart, 2004).

Aan figuur 2 kan men aflezen dat er tussen deze twee dimensies nauwelijks samenhang bestaat. Een samenleving kan traditionele waarden koesteren en toch veel nadruk op het individu leggen (bijvoorbeeld de VS). Maar een voorkeur voor individualisme kan ook goed met een sterk rationele levenshouding samengaan (bijvoorbeeld Zweden).

De verdeling langs beide assen laat twee relevante conclusies toe. Ten eerste zien we dat verreweg de meeste landen (15 van de 25) in het kwadrant rechtsboven staan. Het betekent dat ze individualiteit belangrijker vinden dan gemeenschapszin, terwijl ze levensbeschouwelijk niet zoveel met traditionele waarden op hebben. Ten tweede neemt Nederland binnen dat kwadrant een gematigde positie in. Het is zeker niet zo dat we met vernieuwingen op sociaal en cultureel gebied voor-

Figuur 2 *Positie van Europese landen en de VS op de dimensie overleven versus zelfontplooiing (x-as) en traditioneel versus rationeel (y-as)*

Bron: Norris & Inglehart, 2004. Nederland is gemarkeerd met zwart.

oplopen. Het betekent eveneens dat een overmaat aan innovatie op maatschappelijke weerstand stuit.

Die weerstand is vermoedelijk het grootst bij beroepsgroepen of personen die de in het verleden verworven waarden, vaardigheden en inzichten aan een nieuwe generatie moeten doorgeven. Het is niet vreemd dat ze een meer conservatieve rol spelen en de laatste innovaties met een sceptisch oog bezien. Laat jongeren, creatievelingen en ondernemende figuren vooral werken aan iets nieuws – als het om een deugdelijke vernieuwing gaat, zullen we dat met alle plezier aan de bestaande voorraad toevoegen. Maar wat je niet kunt vragen, is dat we deze voorraad prijsgeven omdat sommigen de wereld graag willen veranderen. Daarmee

wordt de logica van onze culturele evolutie op z'n kop gezet en het zoeken naar een goede waardenbalans verstoord.

Toch is dat precies wat er in Nederland en andere westerse landen al een paar decennia gebeurt. Omdat de maatschappelijke bovenlaag te eenzijdig op innovatie en verandering inzet, komen traditionele waarden in het gedrang. Het valt nog te begrijpen dat grote ondernemingen deze strategie volgen, want daar doet het beginsel van de creatieve destructie al geruime tijd zijn werk. Maar wat we niet willen, is dat die strategie op de hele samenleving wordt toegepast. En wat we helemaal niet willen is dat die strategie vanuit bestuur en politiek op een dwingende wijze aan ons wordt opgelegd. Een elite die daar desondanks toe overgaat, mag zich niet verbazen over woedende burgers die van zich afbijten.

Politiek als evenwichtskunst

Dat brengt ons bij de vraag hoe men dan wel op een verstandige manier aan verandering kan werken. Het betekent dat je niet de fouten maakt die ik zo-even heb genoemd en daar een andere werkwijze tegenover zet. Je moet – om te beginnen – weerstand bieden aan de verleiding om de voorgestelde verandering steevast te verkopen als verbetering. Een bestuur kan uitleggen door welke omstandigheden het gedwongen is een nieuwe aanpak te ontwikkelen zonder de suggestie te wekken dat het allemaal veel beter wordt. Verder moeten bestuurders – ten tweede – rekening houden met de vraag hoe de voor- en nadelen van de vernieuwing over diverse groepen zijn verdeeld. Je kunt het uiteraard niet iedereen naar de zin maken, maar een zeker evenwicht is wel noodzakelijk wil je een meerderheid van de bevolking kunnen meenemen. Ook dien je – ten derde – na te gaan in hoeverre de voorgestelde vernieuwing zich met meer traditionele waarden laat verenigen. Bovendien moet het bestuur zich hoeden voor beslissingen die onomkeerbaar zijn, zodat groepen of sectoren die op grond van eigen overwegingen bezwaar maken, het gevoerde beleid kunnen bijsturen of temperen. Ten vierde moet je het juiste tempo aanhouden. Grote haast en het uitoefenen van druk zullen vaak ave-rechts uitpakken en het altijd precare evenwicht van tegenstrijdige krachten uit balans brengen. Goede bestuurders of politici weten dat de verschillende domeinen van het leven elk hun eigen tempo volgen en leggen een fijn gevoel voor timing aan de dag.²

Nam de politieke klasse in Nederland en andere westerse landen een dergelijke houding aan, dan zou het met de woede van allerlei burgers wel meevallen. Helaas zijn er maar weinig tekenen die erop wijzen dan deze klasse daartoe neigt en het is zelfs de vraag of ze begrijpt dat de door haar voorgestane veranderingen bij velen vijandschap oproepen. Als dat zo blijft zal de woede van talloze burgers eerder groeien dan verminderen.

2 Ik beperk me gemakshalve tot vormen van nationale politiek. In werkelijkheid hebben bestuurders en politici ook te maken met vormen van internationale dynamiek die de richting en het tempo van een bepaalde verandering ten dele opleggen.

Literatuur

- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2007). *Liquid times: Living in an age of uncertainty*. Cambridge: Polity Press.
- Brink, G. van den. (1996). *Onbehagen in de politiek: Een verkenning van de tijdgeest tegen het einde van de eeuw*. Amsterdam: De Balie.
- Brink, G. van den. (2001). *Geweld als uitdaging: De betekenis van agressief gedrag bij jongeren*. Utrecht: NIZW.
- Brink, G. van den. (2007). *Moderniteit als opgave: Een antwoord aan relativisme en conservatisme*. Amsterdam: SUN.
- Brink, G. van den. (red.). (2012). *De Lage Landen en het hogere: De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Brink, G. van den (Ed.). (2016). *Moral sentiments in modern society: A new answer to classical questions*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Cloin, M. et al. (red.). (2013). *Met het oog op de tijd: Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag: SCP.
- Colville, R. (2016). *The great acceleration: How the world is getting faster, faster*. London: Bloomsbury.
- Engbersen, G., Snel, E., & Kremer, M. (red.). (2017). *De val van middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Fortuyn, P. (2002). *De verweesde samenleving: Een religieus-sociologisch traktaat*. Uithoorn: Karakter Uitgevers.
- Henrich, J. (2016). *The secret of our success: How culture is driving human evolution, domesticating our species and making us smarter*. Princeton: Princeton University Press.
- Jansen, M., Brink, G. van den, & Kneyber, R. (2012). *Gezagsdragers: De publieke zaak op zoek naar haar verdedigers*. Amsterdam: Boom.
- Kennedy, J. (1995). *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Kuiper, P. (2012). *Verbinding verbroken? Onderzoek naar de parlementaire besluitvorming over de privatisering en verzelfstandiging van overheidsdiensten*. Den Haag: Eerste Kamer.
- Milanovic, B. (2017). *Wereldwijde ongelijkheid: Welvaart in de 21e eeuw*. Houten: Spectrum.
- Norris, P., & Inglehart, R. (2004). *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ridder, J. den, Andriessen, I., & Dekker, P. (2017). *Burgerperspectieven 2017 | 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rosa, H. (2016). *Leven in tijden van versnelling: Een pleidooi voor resonantie*. Amsterdam: Boom.
- Scheffer, P. (2007). *Het land van aankomst*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Schumpeter, J. (2009). *Can capitalism survive? Creative destruction and the future of the global economy*. New York: Harper Perennial.
- Schwartz, S. (2012). An overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1). <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1116>
- Stearns, S., & Hoekstra, R. (2000). *Evolution: An introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Triandafyllidou, A. (2011). *Addressing cultural, ethnic & religious diversity challenges in Europe. A comparative overview of 15 European countries*. Florence: European University Institute (ACCEPT PLURALISM Working Paper 2/2011).
- Verhoef, J. (2017). *Opzien tegen modernisering: Denkbeelden over Amerika en Nederlandse identiteit in het publieke debat over media, 1919-1989*. Delft: Eburon.

- Vila, S.L., & Peters, M. (2016). *The privatising industry in Europe*. Amsterdam: Transnational Institute.
- Vuijsje, H., & Wouters, C. (1999). *Macht en gezag in het laatste kwart: inpakken en wegwezen*. Den Haag: SCP.
- Zee, F. van der (red.). (2016). *De Staat van Nederland Innovatieland 2016: Publiek-Private Samenwerking in Onderzoek en Innovatie*. Delft: TNO.